

Əmək psixologiyasının yaranma tarixi

Nuray İman qızı Mehdiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: nuraymehdiyeva11@gmail.com

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos.S.N. Heydərova,
psixol.ü.f.d., dos.Q.V. Rəhimova

Açar sözlər: peşə, texnologiya, fəaliyyət, inkişaf, insan, əmək, elm, psixologiya

Ключевые слова: профессия, технология, деятельность, развитие, человек, труд, наука, психология

Key words: profession, technology, activity, development, human, labor, science, psychology

Bu gün peşə fəaliyyəti sistemində insan amilinin rolu böyükdür. Bu, ilk növbədə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Ən son texnologiyalar və texniki inkişaf insan əməyinin yüngülləşməsinə təmin etmək imkanı yaratdı, lakin bu hələ tam əmək məhsuldarlığı üçün kifayət deyildir. Hər il informasiya axınının səviyyəsi, sosial və psixoloji gərginlik artdıqca, iş yükünü yerinə yetirən hər bir insanın yükü də artır. Bütün bunlar əməyin təşkili üçün daha sərt, daha məsuliyyətli bir yanaşma tələb edir və bir insanın həm zehni, həm də fərdi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün elmdən qarşıya qoyulan vəzifəni həll etməyi tələb edir. Əlbəttə ki, əvvəllər əmək psixologiyası sahəsində iş və tədqiqat işlərinə daha çox vaxt ayrılırdı.

Əmək psixologiyasının bir elm kimi formalaşması tarixinə nəzər saldıqda onun köklərinin dərinliyi aydın olur. Amerikalı tədqiqatçı J. Kristensen, insan və əmək vasitələrinin qarşılıqlı təsiri anlayışının zaman keçdikcə "insanlıq" anlayışı ilə əlaqəli olduğu fikrini ifadə etmişdir. Hələ qədim zamanlarda insanlar əmək alətlərindən istifadə edərək fəaliyyətlərinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağın mümkün olduğunu başa düşmüşlər. J. Kristensen insan amili haqqında biliklərin inkişafında iki əsas mərhələni təsvir etmişdir:

1) "Əmək alətlərinin yaşı" tarixən təkmilləşmə prosesi keçmiş, uzun müddət insan və əməyin qarşılıqlı əlaqəsi ilə sadə bir vasitədən tədricən mürəkkəb mexanizmə doğru formalaşmışdır.

2) "Maşınların yaş dövrü" isə, insan və əmək alətlərinin qarşılıqlılığının idrak aspektini dərk etməyə keçid kimi qiymətləndirilməlidir. Bu keçid nisbətən qısa tarixi dövr kimi 18-ci əsrin ortalarında başlayaraq günümüzdə qədər davam etməkdədir.

1750-1870-ci illərdəki sənaye inqilabı dövrü ilk sənaye müəssisələrinin (fabriklərin) yaranması və mühəndislik peşəsinin formalaşması ilə əlaqədardır. Texnologiyaya olan maraq mexaniki bir sistemin analoqu kimi insan işinə də köçürülməkdədir. İnsan haqqında məlumat sisteminin elmi dizaynı əmək prosesində baş verir. Texnoloji maşınların intellektual inkişaf dövrü İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra başladı. Fizika, kimya, riyaziyyat, biologiya, psixologiya və digər elmlərdəki elmi inkişaf sərbəbiylə süni intellekt, ekspert və proqnoz sistemlərinin və kompüterlərin yaradılması və təkmilləşdirilməsi problemi yarandı. Bu, ümumilikdə əmək fəaliyyətinin tamamilə yeni səviyyəsinə, xüsusən də insanın maşın texnologiyaları vasitəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsinə kömək etdi. Müasir dövrün əsas tezisi insan və texnoloji maşın vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin yaradıcı tərəfini təklif edir. Eyni zamanda, fərdi və psixoloji səviyyələr əmək prosesində diqqət mərkəzində olmağa başladı. Qeyd etmək

lazımdır ki, insan əməyinin yeni səviyyəyə keçməsi ilə istehsal təhlükəsizliyi problemi kəskin bir məsələyə çevrilmişdir. Problemi həll etmək üçün peşə təhsili və idarəetmənin ölçüləri nəzərə alındı. İş təşkilatının bu cəhətləri 21-ci əsrdə iş fəaliyyəti haqqında biliklərin inkişafındakı əsas meyilləri müəyyənləşdirir. Bunun üçün insan əməyi amili, əmək psixologiyası ilə məşğul olan xüsusi bir elmin dərin inkişafı tələb olunur.

Əmək psixologiyası XIX və XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Əmək fəaliyyətini təşkil edən ilk elmi sistem-Teylorizm amerikalı mühəndis tərəfindən, daha sonra isə böyük iş adamı F. Taylor (1856-1915) tərəfindən təklif edilmişdir. Onun sözlərinə görə, əmək məhsuldarlığının artması yalnız metodların, texnikanın, alətlərin standartlaşdırılması ilə mümkündür. F. Taylor əmək hərəkətlərinin optimallaşdırılması və əmək prosesinin intensivləşdirilməsi yolu ilə əmək məhsuldarlığının artırılmasına yönəlmiş rasionallaşdırma və istehsalın idarə edilməsi sistemini təklif etdi. Standartlaşdırma ilk növbədə müvəqqəti əməliyyat rejiminə və onun alətlərinin fərdi əməliyyatlarına aiddir.

F. Taylor stimullaşdırmanı əməyin təşkilinin ən vacib istiqaməti hesab edirdi. Əsas prinsip maddi maraq prinsipidir. F. Taylorun sözlərinə görə, istehsal sistemində xeyriyyəçilik üçün yer yoxdur. Hər bir əmək növünün qiymətini müəyyənləşdirmək lazım idi, çünki yalnız bundan sonra əmək məhsuldarlığı haqqında danışmaq olar. Bu prinsipin tətbiqi işçinin rifahı və işinin səmərəliliyi üçün fərdi məsuliyyətinin artmasına səbəb olmuşdur. Əmək motivləri əmək vasitələri və ya metodları kimi vacib istehsal amilləridir. Taylor, işə təsir edən bir sıra sosial-psixoloji hadisələri də izah etdi və ilk dəfə idarəetmə nəzəriyyəsində əsas olan prinsipləri ifadə etdi. Taylorun prinsiplərinə daxil olan bir neçə məqamı nəzərdən keçirmək lazımdır: istehsalın məqsədi insanlığın rahatlığını və rifahını daim artırmaqdır, elmi rəhbərliyin missiyası isə cəmiyyətin iqtisadi və sosial tərəqqisinə konstruktiv töhfə verməkdir.

Psixotexnologiya çərçivəsində ilk tədqiqatlar XX əsrin əvvəllərində təşkil olunmağa başladı. Otek psixotexnika termini 1903-cü ildə eksperimental psixoloji inkişafını real işlərdə tətbiq etməyə çalışan Alman psixoloqu W. Stern tərəfindən təklif edilmişdir. Məsələn, bir insanın cavab müddəti nəzərə alınmaqla yazı makinasında ən uyğun məktub yerləşdirməsini hazırladı. Psixotexnologiyanın banisi G. Münstenberqdir. G. Münstenberq sonradan iş psixologiyasının klassikasına çevrilən geniş mövzuları müzakirə etmişdir. Peşə seçimi, peşə rəhbərliyi, peşə təhsili, idarəetmə nəzəriyyəsi, ergonomika, profессиоqrafiya, peşəkar diaqnoz və s. sahələrdə aparılan tədqiqatlar əvvəlcə bu xüsusi alimin yaradıcılığında elmi təhlil edilmişdir. G. Münstenberq psixoterapiyanın əsasını qoydu, reklamın psixoloji təsir mexanizmlərini öyrəndi və peşəkar testlər hazırladı (qatar sürücüləri, telefon operatorları, səyahətçilər üçün). Əvvəlcə öyrənmək üçün təhsil prosesini simulyasiya etməyə çalışdı. G. Münstenberqin əmək fəaliyyəti işindəki çoxşaxəli maraqları əmək psixologiyasına dair ilk monoqrafiya hesab edilən 1914-cü ildə nəşr olunan "Psixotexnika əsasları" adlı monoqrafiyada aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

- 1) Peşəkar seçim;
- 2) Əmək fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün təhlil;
- 3) İş yerində aktivləşdirilən insanın psixoloji keyfiyyətlərini araşdırmaq.

G. Münstenberqin ilk araşdırması psixoloji, elmi və nəzəri tədqiqatların əmək prosesinə praktik tətbiqinin ən geniş imkanlarını göstərdi. XX əsrin əvvəllərində psixotexnologiya sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bundan əlavə, O. Lipman, F. Guise, D. Draver, F. Waumgarten, E. Stern və başqaları psixotexniki problemlərin inkişafında iştirak etmişlər. 1950-ci illərdə psixotexniki aspektlərin inkişafı təkcə Almaniyada deyil, Rusiya və ABŞ-da da tətbiq edildi. İngiltərədə bu tədqiqat sahəsi xeyli yaxşılaşmışdır. G. Mayerin (1920) rəhbərliyi altında əmə-

yin təşkili psixoloji amillərin və praktik şəraitin öyrənilməsi əsas dövlət tədqiqat proqramlarının əsasını təşkil edirdi.

Ənənəvi olaraq, peşəkar seçim məqsədləri üçün fərdi fərqlərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. A. Vernonun 1947-ci ildə nəşr olunan test proqramları bu gün də olduqca əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, İsveç və Polşada iş psixologiyası sahəsində tədqiqatlar sürətlə inkişaf etmişdir. İkinci Dünya Müharibəsi illərində Avropada psixoloji elmin sürətli inkişafı da yandı. Bu isə amerikalılara biznesin yeni bir növündə vacib bir addım atmağa imkan verdi. Amerika elmi ədəbiyyatı hələ də Avropanın əksər ölkələri üçün əmək psixologiyasının ən nüfuzlu mənbəyidir. XX əsrin ikinci yarısı əmək fəaliyyətinin öyrənilməsində əsaslı bir yeni cəhətin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Tədqiqatçılar getdikcə diqqətlərini təşkilatı sistemdə bir işçinin şəxsiyyətini araşdırmağa yönəldirlər. Təşkilat psixologiyası adlı yeni bir istiqamət formalaşmağa başladı. Əməyin psixologiyasında öyrənilən bir çox problem bunun öhdəsindən gəlmişdir. Bu gün əmək psixologiyası əmək prosesinin təşkili ilə bağlı spesifik məsələlərlə əlaqədardır: yəni fərdin xüsusiyyətlərini və əməyin ergonomik tərəflərini, habelə iş davranış qaydalarını araşdırır.

Məqalənin aktuallığı. Elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi XXI əsrdə insan əməyinin yüngülləşməsi, məhsuldarlığın artırılması tələbatı sənayedə yeni psixoloji yanaşmaların inkişaf etməsini sürətlənmişdir. Məqalə də bu mövzuya həsr olunduğundan onu aktual hesab edə bilərik.

Məqalənin elmi yeniliyi. Ötən əsrdə mexanikləşən və avtomatlaşan sənayedə insan amilinin rolunun təhlil edilməsi, insan-maşın münasibətlərinin psixologiyasının tarixi keçmişi və formalaşma zərurətini müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə də bu kimi məsələlərin təhlilini elmi yenilik kimi dəyərləndirmək olar.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantları istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, 2002.
2. Зеер Э. Ф. Психология профессий. Екатеринбург: Деловая книга, 2003.
3. Andreassen, C. S., Hetland, J., & Pallesen, S. (2010). The relationship between 'workaholism', basic needs satisfaction at work and personality. *European Journal of Personality*, 24, 3–17.

Н.И. Мехтиева

История трудовой психологии

Резюме

В XXI веке, когда наука и техника стремительно развиваются, потребность в облегчении человеческого труда и повышении производительности ускорила разработку новых психологических подходов в отрасли. Анализ роли человеческого фактора в механизированных и автоматизированных отраслях, истории психологии взаимоотношений человека с машиной и необходимости формирования. В статье также приводится научный анализ таких вопросов.

N.I. Mehdiyeva

History of labor psychology

Summary

In the 21st century, where science and technology are rapidly developing, the need for easing human labor and increasing productivity has accelerated the development of new psychological approaches in the industry. An analysis of the role of the human factor in the mechanized and automated industries, the history of the psychology of human-machine relationships, and the need for formation. The article also provides a scientific analysis of such issues.

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2020